

Yr Amgylchedd Hanesyddol

Ffeithiau Allweddol

55 o Henebion Cofrestriedig yn yr AHNE, a nifer eraill gerllaw
249 o Adeiladau Rhestriedig a nifer yn yr ardaloedd gerllaw.
7 adeilad Gradd I, sef yr adeiladau mwyaf arbennig.
11 Ardal Cadwraeth yn yr AHNE neu gerllaw
1 Gardd Gofrestriedig – Plas Glyn y Weddw
Rhan o'r AHNE o fewn ardal wedi ei chynnwys ar y Gofrestr o Dirluniau o Ddiddordeb hanesyddol Eithriadol yng Nghymru.

Cyflwyniad

Mae'r cysyniad o Amgylchedd Hanesyddol yn eang ac yn cynnwys pob agwedd o ddylanwad dynol o'r cyfnod cyn hanesyddol hyd at heddiw. Mae'n cynnwys olion archaeolegol dan y ddaear, gweddillion hen anheddiadau, adeiladau a strwythurau hanesyddol, ffermydd a therfynnau caeau, olion chwareli a gweithfeydd yn ogystal a pharciau a gerddi.

Mae olion perswyliaeth pobol yn rhan annatod o dirlun Llŷn ac wedi dylanwadu llawer ar sut mae'r ardal yn edrych erbyn heddiw. Dros y canrifoedd mae gwanahol genhedlaethau a charfannau o bobol wedi dylanwadu ar y tirlun i greu amgylchedd hanesyddol gymhleth, ond diddorol, gyda chymeriad a nawws arbennig.

Mae yma llawer o geirydd o Oes yr Haearn, Meini Hirion, Cromlechi, Terfynnau Caeau Hanesyddol, Ffynhonnau ac Eglwysi hynafol. Hefyd mae olion chwareli a chloddio mwyn yn amlwg ar y tirlun ac mae pentrefi bychan, bythynnod gwledig a thai fferm hanesyddol yn nodweddiadol o'r ardal. Gyda'i gilydd mae'r holl olion hyn yn creu cyfanwaith sy'n rhoi cymeriad unigryw i Benrhyn Llŷn.

Oherwydd nad oes llawer o ddatblygu wedi bod yn yr ardal mae llawer o olion hanesyddol wedi goroesi. Mae nifer o gromlechi a meini hirion yn dal i'w gweld yn eu lleoliad gwreiddiol a nodweddion fel cerrig milltir yn dal ar ochrau'r ffyrdd gwledig. Er fod llawer o'r tir wedi ei amaethu a'i wella mae rhannau eang o diroedd comin sydd yn rosdir prin a phatrwm hanesyddol o gaeau bach wedi goroesi mewn rhai ardaloedd fel y Rhiw ac Uwchmynydd.

Mae adeiladau hanesyddol yn bwysig ac yn ddiddorol oherwydd eu bod yn dangos traddodiad adeiladau yr ardal ac yn dangos pensaernïaeth nodweddiadol dros wahanol gyfnodau. Er enghraifft credir yn ôl traddodiad fod rhai o'r bythynnod bychan sydd yn rhan o dirlun Llŷn wedi eu seilio ar "dai unnos". Adeiladwyd y bythynnod yma ar diroedd comin gyda'r deunyddiau oedd agosaf i law, sef pridd, cerrig a thywyrch. Ar y llaw arall roedd tai'r dosbarth uwch yn cael eu codi o gerrig wedi eu trin a llechi gorau - dyma'r tai ffermydd mawr a phlasdai bychain. Mae gerddi hanesyddol yn gysylltiedig â rhai o'r plastai er enghraifft Plas yn Rhiw a Phlas Cefnamwlch.

Mae'r adeiladau hanesyddol pwysicaf yn cael eu rhestru gan Cadw i ddosbarth Gradd I, II* neu II. Adeiladau Gradd I yw'r rhai mwyaf arbennig a gwerthfawr a Gradd II* yn arbennig tra mae Gradd II eto yn werthfawr ond yn fwy cyffredin. Penderfynodd Cyngor Gwynedd

mewn partneriaeth gyda Cadw gomisiynu arolwg manwl o'r holl adeiladau rhestredig yn y sir yn 2003 (ac eithrio ardal y Parc Cenedlaethol). Fel rhan o'r astudiaeth fe ymwelwyd â phob adeilad rhestredig yn ardal Cyngor Gwynedd. Tynnwyd lluniau, aseswyd cyflwr a nodwyd defnydd presennol pob adeilad. Roedd adeiladau yn cael eu sgorio ar sail eu cyflwr gan asesu materion megis cyflwr waliau, to, drysau, offer cario dŵr.

Gwnaed Arolwg gan Cwmni Handley yn 2007 mae gwybodaeth fanwl, drylwyr a diweddar ar gael am adeiladau a strwythurau rhestredig, sef yr adeiladau hanesyddol pwysicaf. Mae'r wybodaeth yn cael ei chrynhai ar ffurf tabl (gweler yr Atodiad) sydd yn cyfeirio at y nifer, gradd a chyflwr yn ôl canlyniadau Arolwg a gynhaliwyd ar ran Cyngor Gwynedd

Mae llawer o adeiladau hanesyddol – fel y ffermdai, adeiladau amaethyddol, eglwysi a chapeli yn parhau i gael eu defnyddio er mae rhai yn segur ac yn dadfaelïoi. Mae'n bwysig anelu i gynnal a chadw adeiladau hanesyddol a chynnal eu cymeriad arbennig – boed yn adeiladau unigol neu glwstwr o adeiladau fel canol pentrefi.

Mae olion archeolegol a hanesyddol yn bwysig am eu bod yn brawf ac yn gofnod o sut roedd cenedlaethau'r gorffennol yn byw a gweithio. Mae'r olion yn fodd i gysylltu'r gorffennol a'r presennol a dangos sut roedd ein cyndeidiau yn byw. Gall olion hanesyddol fod yn adnodd addysgol cryf a byw ar gyfer plant, pobol leol ac ymwelwyr i'r ardal. O'u cyflwyno mewn ffordd effeithiol bydd yr adnoddau hyn a gwybodaeth amdanynt yn creu ac ennyn diddordeb.

Mae olion hanesyddol yn adnodd pwysig ac yn faes lle mae cyfle i godi ymwybyddiaeth a denu rhagor i'r ardal i'w gweld a'u mwynhau. Hefyd drwy ddod yn ymwybodol o'r adnoddau hanesyddol sylweddol sydd yma bydd cyfle i werthfawrogi cefndir a hanes yr ardal a'i phobol yn well. Bydd hyn yn ei dro yn sicrhau gwerthfawrogiad a pharch at yr ardal, ei hadnoddau a'r cymunedau lleol.

Mae Llŷn ac Ynys Enlli yn un o 36 o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Eithriadol yng Nghymru ar y Gofrestr a baratowyd gan Cadw, Cyngor Cefn Gwlad Cymru ac ICOMOS (Cyngor Rhyngwladol ar Henebion a Safleoedd). Cafodd ardal Llŷn ei chynnwys ar y Gofrestr oherwydd bod yma lawer o olion bychan o wahanol gyfnodau sydd yn dangos dilyniant a datblygiad dros amser. Mae ardal Llŷn i gyd (i'r gorllewin o ffordd yr A499 – Pwllheli – Trefor) wedi ei gynnwys ar y Gofrestr sydd yn nodi: “mae yma gyfoeth ac amrywiaeth mawr a digyffelyb, ran amlaf o nodweddion archeolegol a hanesyddol ar raddfa lai, sydd gyda'i gilydd yn ffurfio cyfanrwydd cydlynol ac integreiddiedig, gan arddangos parhad ac undod tiriogaethol Llŷn ers efallai adegau cynhanesyddol.”

Mae Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd wedi ymgymryd â gwaith o ran asesu cymeriad hanesyddol gwahanol ardaloedd yng Ngwynedd. Pwrpas y gwaith yw adnabod nodweddion pwysicaf a chymeriad hanesyddol penodol y gwahanol ardaloedd a gosod argymhellion ar gyfer rheolaeth yn y dyfodol. Mae'r astudiaeth yn crynhai cymeriad hanesyddol ardal Llŷn yn effeithiol dan nifer o themâu, hefyd mae 22 is-ardal o wahanol gymeriad tirwedd hanesyddol wedi eu diffinio a dadansoddiad ohonynt ar sail hanes, ffurfiau tirlun a phrosesau allweddol. Gellir cael gwybodaeth fanwl ar safle we Ymddiriedolaeth Archeolegol Gwynedd (www.heneb.co.uk).

Cadw sydd yn gyfrifol am warchodaeth yr adnoddau hanesyddol pwysicaf yng Nghymru. Dynodir yr olion hanesyddol pwysicaf yn Henebion Rhestredig ac maent yn derbyn gwarchodaeth yn sgil hynny. Mae Cadw hefyd yn gyfrifol am asesu cyflwr yr Henebion

Rhestredig. Yn ogystal mae Cadw yn gyfrifol am rhestru adeiladau a strwythurau ar sail eu diddordeb hanesyddol neu bensaernïol arbennig yn ôl eu pwysigrwydd (Graddfa I II* II). Y Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru (CBHC) sy'n gyfrifol am ymchwilio a cofnodi archaeoleg, adeiladau, tirweddau ac olion arforol o'r cyfnod cynhanesyddol hyd heddiw.

Rhoddir arweiniad polisi ar yr amgylchedd hanesyddol yng Nghymru gan Llywodraeth Cymru yn Polisi Cynllunio Cymru (Pennod 6) ac mae Nodyn Polisi Technegol ar y pwnc yn cael ei barotoi yn ystod 2016. Mae Cyngor Gwynedd yn gyfrifol am baratoi Cynllun Datblygu sydd yn cynnwys polisiau cynllunio ar gynnal a gwarchod agweddau o'r amgylchedd hanesyddol.

Nid oes gwasanaeth Archaeolegol yng Nghyngor Gwynedd bellach ond darperir gwasanaeth gwerthfawr gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd. Mae'r Ymddiriedolaeth yn gyfrifol am Y Gofrestr Amgylchedd Hanesyddol ac am ddarparu gwybodaeth ac arweiniad ar faterion cynllunio a chadwraeth.

O ran adeiladau mae Swyddog Cadwraeth Adeiladau yng Nghyngor Gwynedd a derbynnir cyngor arbenigol gan sefydliadau fel y Cadw a'r Georgian Society. Hefyd mae Cyngor Gwynedd yn medru gwarchod adeiladau unigol trwy'r broses cynllunio a gorfodaeth ac hefyd yn medru dynodi ardaloedd hanesyddol pwysig fel Ardaloedd Cadwraeth. Yn ôl Deddf Cynllunio Gwlad a Thref (Adeiladau Rhestredig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990 os ydi ardal o "werth pensaernïol neu hanesyddol arbennig" yna mae'n ddymunol i "gynnal neu wella eu cymeriad a'u hedrychiad". Gall ansawdd arbennig yr ardal ddeillio o gyfuniad o amryw o ffactorau megis grŵp o adeiladau, patrymau strydoedd gwahanol, llecynnau agored, nodweddion adeiladau a nodweddion o ran y tirwedd.

Mae'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol yn dirfeiddianwr pwysig yn yr ardal (yn cynnwys nifer o safleoedd ac adeiladau hanesyddol pwysig fel Plas yn Rhiw a Phorthdinllaen). Mae'r Ymddiriedolaeth yn cynnal a chadw yr eiddo yn dda ac yn cyflogi penseiri a swyddogion cadwraeth.

Sefydlwyd Cymdeithas Hanes ac Archaeoleg Llŷn rai blynyddoedd yn ôl ond yn anffodus nid yw'r Gymdeithas wedi bod yn weithredol yn ddiweddar ac nid oes grŵp cadwraeth amgylchedd hanesyddol arall yn Llŷn. Fodd bynnag mae gan Gyfeillion Llŷn, a sefydlwyd i gynnal a datblygu iaith a diwylliant yr ardal, gyfle i ehangu i'r maes o gadwraeth amgylchedd hanesyddol.

Prif Nod y Cynllun Rheoli o ran yr Amgylchedd Hanesyddol yw:

PRIF NOD

<p>CYNNAL A GWELLA CYFLWR YR AMRYWIAETH O ADNODDAU SY'N RHAN O AMGYLCHEDD HANESYDDOL LLŷN GAN GYMRYD I YSTYRIAETH YR ANGEN I WARCHOD BUDDIANNAU CYNEFINOEDD A RHYWOGAETHAU AR SAFLEOEDD DYNODEDIG RHYNGWLADOL.</p>

Nodweddion Arbennig

Olion hanesyddol cynnar

O ystyried y cyfnod sylweddol o amser sydd wedi bod mae'n rhyfeddol fod unrhyw olion o'r cenhedlaethau cynnar yn dal ar gael i'w gweld heddiw. Ond mae yn Llŷn mae gryn olion archeolegol wedi goroesi tra mae nifer o greiriau hefyd wedi eu darganfod a'u cadw - mae nifer o greiriau o Llŷn yn cael eu cadw yn Amgueddfa Genedlaethol Cymru yng Nghaerdydd. Dyma wybodaeth am y cyfnodau cynnar a pha olion a welir neu a ddarganfyddwyd yn Llŷn:

Yr Oes Fesolithig (c.10,000 – 4,000 C.C) – dyma'r cyfnod hanesyddol cynharaf y gwelir olion dynol ohono yn yr ardal. Canfuwyd olion cerrig wedi eu naddu, fflintiau wedi eu naddu ac offer megis cyllyll a chrafwyr.

Yr Oes Neolithig (c. 4,000 - 2,000 CC) - Mae'r olion cynharaf ar dirlun Llŷn yn cynnwys siambrau claddu (megis Tan y Muriau, Rhiw a Bachwen ger Clynnog) a meini hirion. Hefyd o bwysigrwydd sylweddol mae olion ffatri fwyelli ar Fynydd y Rhiw.

Oes y Pres (c. 1800 – 600 CC) – Y carneddau sydd ar ben mynyddoedd Carnguwch, Yr Eifl a Mynydd y Rhiw ag yn y gaer yn Nhref'r Ceiri yw'r henebion amlycaf o'r cyfnod yma. Nodwedd amlwg o'r cyfnod hefyd yw'r meini hirion sy'n niferus trwy'r ardal.

Oes yr Haearn – mae tystiolaeth glir o'r cyfnod hwn i'w weld yn yr ardal, yn fwyaf amlwg y bryngaerau gwych yn Nhref'r Ceiri, ar Garn Boduan, Garn Fadrun a Chastell Odo ar Fynydd yr Ystum. Mae bryngaerau eraill llai eu maint hefyd megis Pen y Gaer, Llanaelhaearn. Safleoedd amddiffynnol oedd 'rhain gyda cartrefi crynion (a elwir weithiau yn gytiau Gwyddelod) wedi eu lleoli oddi mewn iddynt. Mae safleoedd eraill, nad oedd yn rhai amddiffynnol, ac yn cynnwys tystiolaeth o batrwm caeau mwy diweddar fel Mynydd Anelog, Carnguwch a safle uwchben Clynnog. Ceir gwybodaeth fanwl am yr olion a'r darganfyddiadau o'r cyfnod hwn yn Atlas Sir Gaernarfon a gyhoeddwyd yn 1977.

Nid oes olion o'r **cyfnod Rhufeinig** yn Llŷn sy'n awgrymu na wnaethont gyrraedd yr ardal ond mae olion o'r **Cyfnod Cristnogol** cynnar- a dreiddiodd drwy Llŷn o'r bumed ganrif ymlaen. Mae nifer o gerrig ag arnynt ysgrifau Lladin o'r cyfnod hwn wedi eu darganfod ac mae ysgrifen tebyg i Gymraeg cynnar ar rai ohonynt. Cerrig i goffau gwŷr enwog oedd y rhain fwyaf tebyg. Yr enghreifftiau amlycaf yn Llŷn yw'r cerrig gydag enwau offeiriad (yn fwyaf tebygol) sef VERACIVS a SENACVS a ddarganfuwyd ger Capel Anelog, Uwchmynydd (bellach yn Eglwys Sant Hywyn, Aberdaron) a'r garreg a ddarganfyddwyd yn Llangian - "MELI MEDICI" - yn cyfeirio at Melus y Meddyg.

Yn sgil ymlediad Cristnogaeth sefydlwyd ysgolion hyfforddi, eglwysi bach (llan) a chelloedd meudwyaidd a datblygodd rhai o'r rhain yn safleoedd eglwysig amlwg megis Clynnog Fawr ac Aberdaron. Enwyd nifer o'r safleoedd cynnar hyn ar ôl Seintiau Celtaidd megis Beuno, Hywyn, Aelhaearn a Cwyfan. Datblygodd nifer o eglwysi arfordirol megis Pistyll a Llanengan yn fannau gorffwys i'r pererinion a ddechreuodd teithio i Enlli o'r 6ed ganrif ymlaen. Bu cyfnod o wella ac ail adeiladu eglwysi yn y bymthegfed ganrif ac eto yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Mae amryw o ffynhonnau hynafol o amgylch Penrhyn Llŷn, rhai yn dyddio yn ôl i'r o gyfnod cyn-gristnogol ac yn tystio ble roedd safleoedd sanctaidd ein cyndadau paganidd. Yn

ddiweddarach daeth nifer o'r ffynhonnau yn fannau Cristnogol pwysig ac roedd cred fod rhinweddau iachaol arbennig yn perthyn i lawer ohonynt megis Ffynnon Aelrhwi, Ffynnon Aelhaearn a Ffynnon Fyw. Mae llawer o'r hen ffynhonnau wedi goroesi, fel y dangosodd gwaith ymchwil i'r Gwasanaeth AHNE yn 2004-05 ac mae gwelliannau wedi eu gwneud i nifer ohonynt.

Y Cyfnod Canoloesol (5ed-15fed Ganrif)

Mae'r terfynau caeau hanesyddol yn nodwedd pwysig sydd yn dangos patrwm o amaethu'r gorffennol ac mae llawer ohonynt yn dyddio yn ôl i'r cyfnod hwn. Maent yn cyfrannu llawer tuag at edrychiad y tirlun ac maent yn rhan o dreftadaeth a diwylliant yr ardal hefyd. Er bod llawer o'r hen derfynau cynnar wedi diflannu dros amser mae patrwm caeau hanesyddol Llŷn wedi goroesi yn dda mewn rhai ardaloedd ac yn arbennig rhan orllewinol y Penrhyn a gellir gweld y terfynau a'r patrwm a grëir yn glir o ben Uwchmynydd.

Y dulliau traddodiadol o greu terfyn yn Llŷn yw cloddiau cerrig a phridd, gwrychoedd a waliau cerrig sychion. Cloddiau pridd a cherrig yw'r dull mwyaf cyffredin o'r rhain ar y penrhyn ac mae iddynt gymeriad lleol arbennig gan fod y cerrig fel arfer yn rhedeg ar i fyny. Mae gwrychoedd ar ben rhai o'r cloddiau hyn tra mae eraill yn foel. Maent yn ddull effeithiol o greu terfyn a rhoi cysgod i stoc ond maent hefyd yn ecolegol bwysig drwy ffurfio cynefin i amrywiaeth o anifeiliaid, planhigion, pryfetach ac adar.

Mae'r waliau cerrig yn gyffredin iawn yn y rhannau o'r AHNE lle'r oedd digonedd o gerrig ar gael, sef lethrau yr ymwithiadau igneaidd sydd yn britho'r ardal : Bwlch Mawr, Gyrn Ddu, Yr Eifl, Mynydd Carnguwch, Mynydd Nefyn, Garn Fadrun a Mynydd Rhiw. Maent yn waliau cadarn, hyd at 5-6 troedfedd o uchder a hyd at 3-4 troedfedd o led mewn rhai mannau (mae waliau llydan iawn yn ardal y Rhiw). Tynnwyd rhai o'r waliau cerrig i lawr dros gyfnod o amser, rhan amlaf ar lethrau isaf y bryniau lle bu ymdrechion i wella tiroedd a chael caeau mwy.

Dull arall o gau tir yw gwrychoedd ond dyw'r rhain ddim mor gyffredinol yn Llŷn. Mae gwrychoedd yn bwysig ar sail weledol, hanesyddol a hefyd fel cynefin.

O edrych ar fapiau hanesyddol mae yn amlwg fod llawer o derfynau caeau wedi eu dymchwel i wneud caeau mwy yn ystod ail hanner y ganrif ddiwethaf. Nid oedd gwybodaeth am y nifer o waliau cerrig, cloddiau na gwrychoedd yn AHNE Llŷn wrth adolygu'r Cynllun Rheoli ond yn gyffredinol mae dirywiad wedi bod ac mae rhai rhannau wedi eu colli yn llwyr. Ar y llaw arall mae gwelliannau mewn rhai mannau oherwydd cynlluniau amaeth amgylcheddol yn rhoi cymhorthdal i adfer cloddiau, waliau a gwrychoedd e.e Ardal Amgylchedd Arbennig, Tir Cynnal, Tir Gofal a Phrosiect Gweithredu Natur Gwynedd.

Cafwyd gwybodaeth ddefnyddiol ynglŷn â'r nodweddion hyn trwy Arolwg Cloddiau Pen Llŷn, Cyngor Gwynedd, 2007. Roedd yr Arolwg yn canolbwyntio ar ran gorllewinol o Benrhyn Llŷn (yn fras o drwyn Cwmistir i lawr at gongl orllewinol Porth Neigwl).

Roedd yr Astudiaeth yn defnyddio cyfuniad o wahanol dechnegau i asesu cyflwr terfynau yn cynnwys arolwg mapiau, lluniau awyr ac ymweliadau maes. Oherwydd bod y gwaith yn bennaf seiliedig ar waith desg mae'r astudiaeth yn nodi fod elfen o ansicrwydd oherwydd y drafferth o wahaniaethu rhwng terfynau ayb. Dengys yr Arolwg fod dwysedd uchel o gloddiau yn yr ardal dan sylw - dyma oedd tua 60% o derfynau, roedd gwrychoedd yn ffurfio tua 29%, waliau sychion 6% ac roedd yn ymddangos mai terfynau wedi dadfeilio oedd tua

2. Roedd yn amhosibl diffinio tua 4% o derfynau.

Edrychodd yr Arolwg yn fras ar ddwysedd caeau yn yr ardal hefyd a chymharu rhai manau gyda'r sefyllfa yn 1953. Dangosodd y gwaith fod dwysedd (nifer) y caeau mewn rhai ardaloedd wedi lleihau'n sylweddol mewn hanner can mlynedd - sydd yn dangos hefyd fod llawer o derfynau wedi eu colli. Gweler yr Astudiaeth am wybodaeth fanylach.

Y Cyfnod Ôl – Ganoloesol (1500-1800)

Eglwysi a Chapeli cynnar - Yn sgil datblygiad Anghydfurfiaeth yn Llŷn o ganol yr ail ganrif ar bymtheg ymlaen, dechreuwyd adeiladu capeli'r gwahanol enwadau. Adeiladwyd capel cyntaf yr annibynwyr, sef Capel Newydd Nanhoron yn 1769. Mae'r capel hynod hwn yn sefyll hyd heddiw ac wedi ei restru fel adeilad Gradd 1 oherwydd ei gyflwr gwreiddiol a'r faith ei fod yn un o'r capeli anghydfurfiol cynharaf yng ngogledd Cymru. Codwyd y capeli Methodistaidd cyntaf yn yr ardal yn Bryncroes yn 1752 ac Uwchmynydd (1774). Codwyd capeli gan nifer o enwadau eraill hefyd megis y Bedyddwyr tua diwedd y cyfnod hwn ac mae rhai o'r rhain yn dal i sefyll hyd heddiw.

Catreffi yr Uchelwyr - Roedd yr Uchelwyr yn rhan bwysig o gymdeithas Cymru rhwng 1300 a 1700. Roedd rhain yn hen deuluoedd, rhai gyda chysylltiadau hefo'r tywysogion. Roeddent yn berchen ar diroedd a chyfoeth ac roeddent yn cyflogi gwesion ac yn noddi beirdd. Cafodd llawer ohonynt swyddi fel ynadon heddwch a sheriffs ac roedd eraill fel esgobion neu archesbobion yn yr Eglwys.

Adeiladodd rhai o'r Uchelwyr hyn gartefi mawr a moethus ac mae llawer yn parhau hyd heddiw – lefydd fel Castellmarch, Bodfel, Bodwrda, Rhydolion, Carreg a Trygarn. Mae rhai yn anffodus wedi eu colli hefyd fel Madryn, Penarth a Saethon.

Bythynnod a thai – codwyd llawr o fythynnod syml yn y cyfnod yma – rhai o fwd, rhai'n gerrig neu gyfuniad o'r ddau. Tai syml iawn oeddent hefo un ystafell, crog lofft a tho gwellt. Tai'r bobl gyffredin - y tyddynwyr oedd y rhain a godwyd mewn dull syml mewn byr o dro. Mae llawer o fythynnod o'r cyfnod hwn wedi eu dymchwel neu wedi eu haddasu'n sylweddol ona mae rhai enghriefftiau da yn parhau a nifer wedi eu rhestru gan Cadw. Mae rhai tai deulawr a chydig yn fwy o'r cyfnod hwn yn parhau hefyd – tai fferm syml neu dai unigolion mwy ariannog.

Porthladdoedd bychain - Datblygwyd porthladdoedd bychain mewn nifer o fannau ar arfordir Llŷn yn yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed. Byddai cynnyrch amaethyddol yn cael ei allforio trwy'r porthladdoedd a mewnforid nwyddau megis pupur, lliain, llestri, finegr ayb. Mae ychydig olion o'r cyfnod hwn wedi goroesi e.e yr hen forglawdd ym Mhorthdinllaen ?

Y Cyfnod Diwydiannol/ Modern (1800 -)

Chwarelydda - Datblygwyd llawer o chwareli gwenithfaen yn yr ardal yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Y prif rai oedd Gyrn Ddu, Yr Eifl (Trefor), Porth y Nant, Cae'r Nant, Carreg y Llam, Gwylwyr (Nefyn) a Thir y Cwmwd (Llanbedrog). Mae'r chwareli hyn wedi gwneud cyfraniad sylweddol i gymeriad unigryw gogledd Llŷn. Nid yn unig mae olion y chwareli eu hunain a'r gweithfeydd oedd ynghlwm â hwynt ond gellir gweld olion incleins,

llwyfannau a dociau ar gyfer allforio yn eglur hyd heddiw. Datblygwyd pentrefi gerllaw rhai o'r chwareli megis Trefor, Llithfaen a Nant Gwrtheyrn.

Y chwareli ithfaen a ddarparodd y cerrig ar gyfer llawer iawn o adeiladau yn Llŷn yn y cyfnod yma ac mae'r rhan fwyaf o adeiladau traddodiadol yr ardal wedi eu hadeiladu o garreg ithfaen lleol. Cafodd llawer o'r ithfaen hefyd eu naddu'n gerrig sets a'u hallforio i ddinasoedd diwydiannol gogledd orllewin Lloegr, yn fwyaf amlwg Lerpwl a Manceinion. Er bod nifer o lyfrau yn cyfeirio at y chwareli ithfaen a gwybodaeth ar safleoedd gwe fel Penllyn.com a Rhiw.com nid oes unrhyw waith dehongli ar y ddaear nac arddangosfa i gofnodi'r diwydiant.

Mwyngloddio - Mae tystiolaeth o fwyngloddio ar rai safleoedd yn Llŷn o ddiwedd cyfnod y Tuduriaid gyda phrysurdeb cynyddol o tua 1760 ymlaen. Pan oedd y diwydiant cloddio mwynau yn ei anterth cloddiwyd plwm, copr a sinc yn yr ardal gan gyflogi hyd at 200 o weithwyr. Hyd ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg roedd llawer o gloddio plwm ger Bwlchtocyn ac mae llawer o olion i'w gweld hyd heddiw megis yr hen gorn gwaith yn Llanengan a thwnelau tanddaearol.

Dechreuodd gwaith manganîs Rhiw yn 1927 ac erbyn 1840 roedd 50 yn gweithio yno. Bu gweithio prysur yn Rhiw yn ystod y ddau ryfel byd. Roedd gwaith Manganîs (Mango)- hefyd ym Mhorth Ysgo ac mae olion y cyfarpar i gario'r deunydd at yr arfordir môr i'w gweld hyd heddiw. Nid oes unrhyw waith cloddio mwynau bellach yn Llŷn.

Tai fferm ac adeiladau amaethyddol - Oherwydd bod Llŷn yn ardal gyda thraddodiad amaethyddol cryf mae'n naturiol fod nifer helaeth o dai fferm, yn ogystal ag adeiladau amaethyddol, yn hanesyddol bwysig. Mae rhai tai fferm bychan tra mae eraill yn sylweddol gyda chysylltiad â theuluoedd o uchelwyr amlwg Llŷn megis Bodwrdda, Carreg, Meillionnydd, Castellmarch, Bodnithoedd ac Elernion. Datblygwyd llawer o dai fferm ac adeiladau gan y Stadau megis Glynllifon, Nanhoron a'r Faenol ac roeddent wedi eu dylunio ar batrwm penodol, er enghraifft gydag adeiladau allanol o amgylch yr iard. Hefyd mae gweddillion dwy felin wynt yn sefyll hyd heddiw ger Bryn Felin, Llanengan ar Foel Fawr, Mynytho - mae'r rhain wedi eu rhestru gan Cadw (Gradd II).

Cau'r Tiroedd Comin - Yn gynnar yn y cyfnod hwn (1800 – 1850) cafodd rhannau sylweddol o diroedd comin eu hawlio gan dirfeiddiannwyr mawr mewn ardaloedd fel Rhoshirwaun, Aberdaron, Llanbedrog, Llaniestyn and Pistyll. Oherwydd creu'r titoedd hyn, gan rai fel Ashheton-Smith and Syr Watkin Williams-Wynn, adeiladwyd waliau cerrig mewn llinellau sythion ac mae'n rhai yn dal i sefyll hyd eddiw. Roedd cryn wrthwynebiad i gau'r tiroedd comin.

Porthladdoedd ac adeiladu llongau - Hefyd roedd glo yn cael ei fewnforio i nifer o borthladdoedd bach Llŷn ac mae iardiau glo, neu olion iardiau i'w gweld mewn nifer o fannau hyd heddiw megis Porth Ysgaden, Porthor ac Aberdaron. Datblygwyd odyonau calch ger rhai o'r porthladdoedd hyn ac mae olion i'w gweld mewn nifer o fannau megis Abersoch a Porth Ysgaden.

Er mwyn gwasanaethu'r diwydiant morol datblygwyd glanfeydd megis ar gyfer allforio cerrig ithfaen yn Nhrefor, Porth y Nant a Charreg y Llam ac ym Mhorth Neigwl a Phorth Ysgo ar gyfer llongau oedd yn cario manganîs o ardal y Rhiw. Mae olion rhai o'r strwythurau pren yma i'w gweld ar y traethau o hyd.

Adeiladau crefyddol - Roedd rhai capeli anghydfurfiol wedi eu codi yn y Ddeunawfed ganrif fel y nodwyd ond cynyddodd graddfa'r adeiladau a'r ehangu/ ail-adeiladu yn sylweddol o 1800 ymlaen ac mae llawer o'r adeiladau hyn i'w gweld hyd a lled yr ardal hyd heddiw. Ond o ganol y yr Ugeinfed daeth tro ar fyd a dechreuodd y cynulleidfaoedd edwino ac o tua'r 1980au ymlaen gwelwyd capeli ac eglwysi yn cau ac mae'r tueddiad hwn wedi parhau. Erbyn heddiw mae llawer o gapeli ac eglwysi wedi cau, nifer wedi eu dymchwel a nifer cynyddol yn cael eu haddasu ar gyfer defnydd arall.

Trafnidiaeth - Roedd llawer mwy o drafnidiaeth o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen a gwelwyd adeiladu a gwella ffyrdd oedd yn cynnwys codi pontydd (e.e. pont Aberdaron, pont Edern) a gosod cherrig milltir a welir ar lawr o ffyrdd yr ardal. Mae'r strwythurau hyn yn cyfrannu yn sylweddol at naws lleol yr amgylchedd gwledig a hanesyddol. Yn anffodus mae rhai damweiniau yn amharu ar y strwythurau hyn e.e loriau llydan a pheiriannau torri cloddiau mecanyddol.

Pentrefi, Stadau a chartrefi - mae pentrefi hanesyddol a thraddodiadol a ffurfir gan grŵp o adeiladau hanesyddol hefyd yn rhan bwysig o'r etifeddiaeth adeiledig ardal Llŷn. Gellir dweud fod pentrefi'r AHNE yn perthyn i dri chategori: pentrefi arfordirol, pentrefi gwledig a phentrefi chwarelyddol fel Trefor, nant Gwrtheyrn and Pistyll.

Oherwydd natur bellennig Llŷn mae newid a datblygiad wedi bod yn araf ac mae hyn wedi bod o fudd i gynnal cymeriad pentrefi traddodiadol. Mae newidiadau wedi bod ym mhob pentref dros amser ond mae newidiadau mawr wedi bod mewn rhai pentrefi glan y môr fel Abersoch a Morfa Nefyn.

Sefydlwyd dynodiad o "Ardal Cadwraeth" dan y drefn gynllunio i warchod rhannau o'r dreftadaeth adeiledig. O dan Deddf Cynllunio (Adeiladau Rhestriedig ac Ardaloedd Cadwraeth) 1990 mae cyfrifoldeb ar Awdurdodau Lleol i ystyried os oes rhannau o bentrefi neu grŵp o adeiladau yn haeddu eu dynodi yn Ardal Cadwraeth. Diffinnir Ardal Cadwraeth fel : *"ardal o werth pensaernïol neu hanesyddol arbennig y mae'n ddymunol cadw neu wella ei gymeriad a'i edrychiad"*. Rhaid i'r ardal dan sylw fod o ansawdd arbennig er dynodi a gall nifer o bethau megis adeiladau, patrwm strydoedd, llecynnau gwyrdd a choed gyfrannu at hyn.

Mae'r Awdurdod Lleol wedi dynodi cyfanswm o 11 Ardal Cadwraeth yn, neu gerllaw, ardal yr AHNE - Aberdaron, Clynnog, Llanaelhaearn, Llanbedrog, Llanengan, Llangian, Llaniestyn, Nefyn, Porthdinllaen, Trefor, ac Ynys Enlli. Bu i gwmni "Building Design Partnership" (BDP) wneud nifer o argymhellion o ran yr Ardaloedd Cadwraeth mewn adroddiad a baratowyd yn 2003 a bu i'r Gwasanaeth AHNE gomisiynnu gwaith pellach yn gwerthuso a chynig gwelliannau yn 2015.

Codwyd llawer o dai yn y cyfnod hwn ac mae llawer o rai'r bendwaredd ganrif ar bymtheg a dechrau'r ugeinfed ganrif yn rhai nodweddiadol o'r cyfnod hwn – tai deulawr, blaen cymesur a tho llechi. Yn ddiweddarach yn yr ugeinfed ganrif gwelwyd dyluniadau mwy amrywiol a thai unllawr yn dod yn fwy cyffredin yn enwedig yn rhan olaf y ganrif.

Hefyd codwyd Plasdai - dyma gartrefi sylweddol wedi eu hadeiladu ar fel rhan o Stadau pwysig yn yr ardal rhai amlycaf sydd oddi mewn neu'r agos at ffin yr AHNE yw Plas yn Rhiw, Plas Glyn y Weddw, Plas Nanhoron, Plas Cefnamwlch a Phlas Boduan..

Materion Llosg

Mae nifer o faterion llosg o ran yr Amgylchedd Hanesyddol yma yn Llŷn ac mae cyfle i'r Cynllun Rheoli eu hamlygu ac adnabod mesurau posib i wella'r sefyllfa - os ydi hynny yn ymarferol bosibl. Aethpwyd ati i adnabod y materion hyn drwy adnabod pethau sy'n digwydd allan yr amgylchedd ac wrth drafod hefo unigolion, sefydliadau a chymdeithasau wrth baratoi ac adolygu'r Cynllun Rheoli.

Erydiad gan bobol

Mae ceirydd a'r cytiau crynion ar ben rhai o fryniau'r AHNE megis Yr Eifl, Garn Fadrun, Garn Boduan a Garn Fawr wedi cadw yn rhyfeddol o ystyried eu bod yn ganrifoedd oed. Fodd bynnag mae dirywiad araf yn sgil treigl amser a phobol yn ymweld â'r safleoedd gan greu llwybra a weithiau symud neu ansefydlogi cerrig. Rhiad bod yn ofalus o ran annog pobol i ymweld â safleoedd hanesyddol cynnar rhag ofn cynyddu pwysedd o'r math yma. Rhiad bod yn ofalus o ran annog pobol i ymweld â safleoedd hanesyddol cynnar rhag ofn cynyddu pwysedd o'r math yma.

Difrod damweiniol

Weithiau mae olion hanesyddol neu archaeolegol yn cael eu difrodi yn ddamweiniol oherwydd diffyg gwybodaeth am eu bodolaeth. Gall hyn ddigwydd yn sgil gwaith cloddio, adeiladu neu waith cynnal e.e cerrig milltir yn cael eu taro gan beiriannau barbio lonydd.

Mae'r sefyllfa o ran hyn wedi gwella yn ddiweddar fel mae pobol yn fwy ymwybodol o'r olion a henebion - e.e ffermwyr yn cael gwybodaeth trwy gynllunioa amaeth amgylcheddol. Mae lle i barhau a gwaith codi ymwybyddiaeth trwy wahanol ddulliau fel sgysiau, taflenni gwybodaeth (fel yr a gyhoeddwyd gan Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd) a thrafod gyda perchnogion a rheolwyr eiddo.

Creiriau wedi eu symud o'r ardal

Yn y gorffennol mae rhai creiriau wedi eu cario o'r ardal i gael eu cadw a'u harddangos mewn amgueddfeydd. Er yn deall fod rhai creiriau pwysig angen eu gwarchod a bod ar gael i'w gweld yn genedlaethol mae lle i gadw ac arddangos rhai o'r creiriau hyn yn lleol gan eu bod yn rhan o'r dreftadaeth. Gallai'r Amgueddfa Forwrol gartefu rhai o'r rhain ond does dim amgueddfa arall pwrpasol i Llŷn.

Engreifftiau o greiriau sydd wedi gadael yr ardal ydi Coron Brenin Enlli (Amgueddfa Forwrol Lerpwl), Broetsh Efydd o Drei'r Ceiri (Amgueddfa Genedlaethol Cymru), a chrochenwaith a chelfi o'r Oes Efydd ac Oes y Cerrig.

Erydiad arfordirol

Mae erydiad sylweddol yn digwydd ar rai rhannau o arfordir yr AHNE ac mae hyn yn fygythiad i rai safleoedd o bwysigrwydd sy'n rhan o'r amgylchedd hanesyddol. Y rhannau gwaddodol o'r tir sydd yn erydu fwyaf ac mae tir amaethyddol a rhai hen derfynnau wedi eu colli mewn rhai ardaloedd ar yr arfordir gogleddol a dheuol fel yn ardal Porth Neigwl.

Dwy safleoedd bwysig sy'n cael ei heffeithio gan erydiad morol yw'r olion y gaer Bentir ar drwyn Porthdinllaen a gweddillion hen wersyll ymarfer Ail Ryfer Byd ym Mhorth Neigwl.

Mae prosiect diweddar gan yr Ymddiriedolaeth Archaeoleg (Achub Archaeoleg) wedi adnabod safleoedd mewn perygl ac wedi bod yn archwilo a chofnodi tra bod yn bosibl gwneud hynny e.e Porthdinllaen. Mae'n bwysig parhau a'r math yma o waith ar safleoedd pwysig cyn i'r olion hyn gael eu colli am byth.

Newid hinsawdd

Mae tystiolaeth yn dangos fod newid araf o ran hinsawdd y byd ac mae rhai tueddiadau lleol i'w gweld sef:

Gaeafau mwyn ond gyda cyfnodau hir o law, (e.e 2015-6), cyfnodau byr o law trwm iawn a hafau mwy ansefydlog. Gall hinsawdd o'r math yma fod yn niweidiol trwy greu llifogydd a allai fygwth adeiladau hanesyddol a tamprwydd sydd eto yn niweidiol i hen adeiladau a strwythurau.

Datblygiadau Amaethyddol

Yn y gorffennol mae datblygiadau yn gysylltiedig ag amaeth wedi cael dylanwad sylweddol ar yr Amgylchedd Hanesyddol. Yn sgil y pwyslais ar gynhyrchu bwydydd yn ystod yr 1960 – 80au gwnaed llawer o waith draenio, uno caeau, lefelau tiroedd ayb. Arweiniodd hyn o golli llawer o nodweddion hanesyddol. Erbyn hyn fodd bynnag mae pwyslais ar gadw ac ailsefydlu nodweddion hanesyddol trwy gynlluniau amaeth-amgylcheddol.

Adeiladau a strwythurau newydd

Mae gan adeiladau a strwythurau newydd, yn cynnwys gwellainau ffyrdd y posibilrwydd o amharu ar olion archaeolegol a hanesyddol a chymeriad hanesyddol y tirlun yn gyffredinol. Mae'n bwysig felly osogoi safleoedd datblygu ar safleoedd lle mae olion hanesyddol pwysig yn bodoli ac i wneud archwiliadau os oes ansicrwydd am y sefyllfa. Gall YAG roi arweiniad ar hyn drwy'r drefn cynllunio.

Mater arall sy'n berthnasol yw datblygiadau newydd gerllaw Adeilad Rhestriedig neu oddi mewn Ardal Cadwraeth. Nid yw rhain bob amser yn gweddu ac yn parchu y safe a'r hyn sydd o'u cwmpas. Galla canllawiau dylunio effeithiol fod yn ddefnyddiol yn hyn o beth.

Addasu adeiladau hanesyddol a thraddodiadol

Mae'n bwysig fod adeiladau hanesyddol yn parhau i gael eu defnyddio – bydd hyn yn sicrhau eu bod yn cael eu cynnal a'u cadw at y dyfodol. Rhaid derbyn fodd bynnag y bydd addasu rhai adeiladau er mwyn defnyddiau newydd neu ar gyfer eu gwneud yn fwy ymarferol at ddefnydd modern.

Dros y blynyddoedd diwethaf mae llawer o geisiadau cynllunio wedi eu derbyn ar gyfer trosi adeiladau hanesyddol at ddefnydd anheddol – adeiladu fel capeli, eglwysi, hen ysgolion, adeiladau amaethyddol ayb. Mae rhai cynlluniau wedi llwyddo i gynnal cymeriad yr adeilad gwreiddiol yn dda ond nid yw hyn yn wir am bob achos. Y prif broblemau a welir yw estyniadau ddim yn gweddu a deunyddiau anaddas.

Er mwyn aildefnyddio adeiladau hanesyddol yn effeithiol rhaid gweithredu polisiau cynllunio yn effeithiol a dilyn ymarfer da o ran dylunio a deunyddiau.

Cynnal a chadw

Mae cyflwr rhai adnoddau hanesyddol wedi dirywio yn yr ardal oherwydd nad yw perchnogion yn eu cynnal. Gall hyn fod oherwydd diffyg arian i wario neu fod yr adeiladau ddim yn cael eu defnyddio bellach – e.e adeiladau amaethyddol, capeli ac eglwysi.

Ar adegau mae gwaith is-safonol neu anrhywir yn cael ei wneud hefyd. Enghraifft or math yma o beth fyddai gwaith cynnal diofal ac anghywir ar adeiladau e.e sment yn lle mortar calch a gosod ffenestri neu ddrysau o batrwm anaddas. Yma mae angen codi ymwybyddiaeth, gwella sgiliau ac annog perchnogion i gynnal cymeriad adeiladau hanesyddol yn y dull cywir. Yn hyn o beth gall cymorthdaliadau fod o gymorth e.e trwy Glastir neu Cadw yn bennaf mae dipyn o waith gweinyddol ynghlwm ac ymgeisio yn ogystal ag amodau os yn llwyddiannus.

Gall diffyg cynnal a chadw fod yn ffactor sydd yn effeithio ar dir cyhoeddus yn ogystal – trioedd fel ymylon ffyrdd, parciau a thir glas arall. Hefyd mae hyn yn medru bod yn broblem ar strydoedd a phalementydd loherwydd cyflwr y ffordd, arwyddion gormodol neu ddi-angen gorsafoedd bwisiau blêr ayb. Mae adroddiad Gwerthuso a Gwella Ardaloedd Cadrwaeth Llŷn a gomisiynwyd gan y Gwasanaeth AHNE yn 2015 wedi adnabod nifer o enghreifftiau o'r math yma o beth ym mhentrefi'r ardal.

Mân addasiadau modern amharu ar Ardaloedd Cadrwaeth

Mae Astudiaeth a nodir uchod hefyd wedi dangos fod cyfres o fân ddatblygiadau wedi dirywio cymeriad Ardaloedd Cadrwaeth yr ardal dros amser. Y math o bethau sydd yn cael sylw yn yr astudiaeth yw renderau anaddas, drysau a ffenestri o ddyluniad neu a/neu ddeunydd anaddas, dysglau lloeren ar wyneb blaen, paneli solar, waliau terfyn ddim yn gweddu ayb.

Mae'r Astudiaeth yn argymhell cyfres o weithredoedd yn cynnwys gwaith uniongychol ar rai adeiladau a safleoedd penodol yn yr Ardaloedd Cadrwaeth a hefyd cydweithio efo trigolion a chymunedau i lunio Arweinyfr o Ddyluniad Da.

Grantiau a phrosiectau

Ar nodyn positif mae rhai nifer o brosiectau cadwraethol gan sefydliadau lleol yn y blynyddoedd diwethaf wedi o fudd i'r Amgylchedd Hanesyddol yn Llŷn. Dyma restr o'r rai ohonynt:

Prosiect cofnodi ac adfer ffynhonnau - Gwasanaeth AHNE
Prosiect Arwyddion Ffyrdd ac Arwyddbyst hanesyddol - Gwasanaeth AHNE
Bryngaer Meillionnydd, Rhiw - cloddio ac ymwchil - Prifysgol Bangor
Bryngaerau Oes yr Haearn - gwaith dehongli - Partneriaeth Tirlun Llŷn
Amgueddfa Forwrol Llyn - adfer yr adeilad ac ailagor yr amgueddfa ar wedd newydd.
Adeiladau crefyddol - nifer wedi cael eu hadfer a'u gwella efo grantiau gan Gronfa Datblygu Cynaliadwy AHNE Llŷn a'r Loteri Treftadaeth e.e Eglwys Llandegwning, Capel Salem Sarn, Capel Tŷ Mawr, Eglwys Llanaelhaearn.

Mae grantiau ar gael trwy Cadw, y Loteri Dreftadaeth, Y Gronfa Datblygu Cynaliadwy a chynlluniau amaeth-amgylcheddol fel Glastir ar gyfer cynnal, adfer ac atgyweirio elfennau o'r amgylchedd hanesyddol.

Polisiau

HP 1. RHOI BLAENORIAETH I ADNABOD, COFNODI AC ASESU CYFLWR ADNODDAU HANESYDDOL YN YR AHNE

Mae'n bwysig bod yn ymwybodol o'r ystod eang o adnoddau hanesyddol sydd yn bodoli yn Llŷn ac hefyd i wneud gwaith ymchwil i gadarnhau ein gwybodaeth am y gorffennol. Bydd pwyslais felly yn cael ei roi ar adnabod a diffinio elfennau o'r amgylchedd hanesyddol a chofnodi yr asedau hynny drwy waith ymchil a phrosiectau eraill megis casgliadau lluniau, cynnal basdata a cadw cofnodion. Mae hyn yn arbennig o wir yn achos olion dan fygythiad o ddirywiad neu erydiad. Hefyd mae'n bwysig cofnodi cyflwr yr adnoddau hanesyddol yn cynnwys olion archaeolegol, ffurfiau ar y tirlun, adeiladau a strwythurau. Bydd hyn yn diogelu gwybodaeth at y dyfodol ac yn caniatáu i adnabod elfennau sydd yn dirywio neu dan fygythiad.

HP 2. RHOI PWYSLAIS AR GYNNAL AC ADFER NODWEDDION HANESYDDOL ALLWEDDOL YN CYNNWYS OLION ARCHEOLEGOL A HANESYDDOL.

Mae'r olion archaeolegol a hanesyddol yn rhan greiddiol o'r amgylchedd hanesyddol a rhoddir pwyslais ar gynnal ac adfer nodweddion o bob math. Bydd cronfeydd gwybodaeth, ymchwil ac asesiadau yn rhoi gwybodaeth am adnoddau a chyfleon. Bwriedir cydweithio ar brosiectau yn uniongyrchol a chefnogi prosiectau a gweithredoedd gan eraill fydd yn llesol. Bydd perchnogion bod yn ymwybodol o'r gefnogaeth sydd ar gael mewn ffurff cyngor a grantiau.

HP 3. ANELU I SICRHAU FOD DATBLYGIADAU NEWYDD AC ADDASIADAU YN PARCHU AC ATGYFNERTHU CYMERIAD AC EDRYCHIAD ADEILADAU A STRWYTHURAU HANESYDDOL A HYRWYDDO YMARFER DA O RAN CYNNAL A CHADW ADEILADAU HANESYDDOL.

Mae'r polisi hwn yn ymwneud yn benodol gyda adeiladau a strwythurau hanesyddol yr ardal. Y bwriad yn y maes yma yw sicrhau fod datblygiadau newydd ac addasiadau yn cynnal a gwella cymeriad hanesyddol yr adeiladau hynny Bydd polisiau cynllunio cenedlaethol a lleol yn allweddol bwysig yn hyn o beth. Yn ogystal rhoddir pwyslais ar sicrhau fodd adeiladau hanesyddol yn cael eu cynnal yn y modd gorau drwy ddefnyddio technegau a deunyddiau addas. Er mwyn cyflawni hyn bydd angen cydweithio ac eraill i godi ymwybyddiaeth a hyrwyddo ymarfer da.

HP 4. GWRTHSEFYLL DATBLYGIADAU FYDDAI YN AMHARU AR GYMERIAD AC EDRYCHIAD ARDALOEDD CADWRAETH A CHEFNOGI MENTRAU I WNEUD GWELLIANAU.

Nodwyd yn flaenorol fel mae llu o fân ddatblygiadau wedi amharu ar gymeriad Ardaloedd Cadwraeth ym mhentrefi'r ardal. Bwriad y polisi hwn yw ceisio gwrthsefyll datblygiadau o'r math yma a hyrwyddo prosiectau a gweithredoedd fydd yn cynnal ac adfer yr Ardaloedd. Mae Adroddiad a gomisiynwyd gan y gwasanaeth AHNE yn 2015 yn darparu gwybodaeth am gamau llesol ac yn argymhell cydweithio i baratoi canllawiau o ymarfer da ymysg pethau eraill.

HP 5. HYRWYDDO DEALLTWRIAETH O AMGYLCHEDD HANESYDDOL YR ARDAL YMYSG FFERMWYR, PERCHNOGION EIDDO, POBOL LEOL A PHLANT AC YMWELWYR I'R ARDAL

Bydd codi ymwybyddiaeth yn fodd i ennyn diddordeb a dealltwriaeth am wahanol elfennau o'r amgylchedd hanesyddol – mae hyn yn bwysig i'r cymunedau lleol a gall ychwanegu gwerth at y diwydiant twristiaeth ond rhaid bod yn ofalus rhag creu pwysedd gormodol ar adnoddau. Bwriedir cefnogi ymdrechion i godi ymwybyddiaeth cyffredinol ond hefyd cysylltu yn fwy uniongyrchol gyda rhai all gael dylanwad uniongyrchol ao ran adnoddau fel ffermwyr, perchnogion tir ac eiddo a thenantiaid.

HP 6. HYRWYDDO GWELL MYNEDIAD AT ADNODDAU HANESYDDOL LLEOL A MWYNHAD OHONYNT.

Mae polisi HP5 yn nodi'r bwriad i godi ymwybyddiaeth am yr amgylchedd hanesyddol a'r nodweddion sy'n rhan o hynny. Bwriad y polisi hwn yw hyrwyddo gwell mynediad at adnoddau hanesyddol er budd pobol leol ac ymwelwyr. Eisoes mae rhai prosiectau wedi eu gwireddu trwy'r Gwasanaeth AHNE a Phartneriaeth Tirlun Llŷn. Yn y cyd-destun hwn efallai fod cyfle i ymchwilio i'r cyfleon o ran dychweld rhai olion hanesyddol er mwyn eu harddangos yn lleol.